

Psychoanalysis and the Cinema.-Bloomington and Indianapolis, 1982. – P. 171 – 302; ¹¹Метц К. Проблемы денотации ... – С.102; ¹²Цит за: Басенко М. Слово сказане і показане // Кіно-Театр. – 2001. – №4(36). – С.46; ¹³Пазоліні П.П. Поэтическое кино. – С. 52; ¹⁴Барт Р. S/Z . – М.,2001. – С. 44 – 45; ¹⁵Брюховецька О. Тінь вампіра // Кіно-Театр. – 2001. – №4(36). – С. 43 – 44; ¹⁶Цит. за: de Lauretis T. Imaging. – P. 112; ¹⁷Metz Chr. The Imaginary Signifier. – P. 160.

В.А. Передрієнко, канд. філол. наук

СТАРОУКРАЇНСЬКА “ПРОСТА МОВА” ХУІ – ХУІІІ СТ. В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Висвітлено структурні зміни і стильовий розвиток староукраїнської “простой мови” ХУІ – ХУІІІ ст. у процесі формування національної літературної мови.

The structural changes and stylistic evolution of old Ukrainian "simple language" of the 16th – 18th centuries in process of formation of a national literary language are analysed.

“Проста мова” ХУІ – ХУІІІ ст., або, за сучасною дослідницькою термінологією, староукраїнська літературна – це своєрідний мовний феномен, зародження і розвиток якого звичайно пов’язується з поширенням в Україні ідей європейського Відродження¹. Ґрунтовне дослідження її започаткував іще П.Г.Житецький², який вказав на відмінність “простой мови” як від слов’яноруської (слов’яноукраїнської), так і живої народної того часу. Він дослідив величезну кількість староукраїнських літературно-писемних пам’яток різних стилів і жанрів, у тому числі художнього (вірші, драми, інтермедії), полемічного, ораторсько-проповідницького, літописно-мемуарного (літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб’янки), назвав основні риси фонетики і граматики, з’ясував особливості стилістичного функціонування, почасти дослідив лексичний склад. Саме з праць П.Житецького починається систематичне і ґрунтовне вивчення історії української літературної мови як окремої лінгвістичної дисципліни, у тому числі “простой мови”.

Для дослідження пам’яток “простой мови”, характеристики її внутрішньої структури і стилістичної диференціації багато зробили

П.В.Владимиров, М.І.Петров, В.М.Перетц. Так, П.В.Владимиров у ґрунтовній праці “Доктор Франциск Скорина, його переклади, друковані видання і мова” (1888) дійшов принципового висновку, що Ф.Скорина виразно розрізняв церковнослов’янську і “руську” мови, які в XVI ст. протиставлялися одна одній; цей висновок ученого має важливе значення і для історії староукраїнської “прості мови” XVI ст. М.І.Петров у монографії, що публікувалася частинами в “Трудах Киевской Духовной Академии” за 1909 – 1911 рр.³, та в ряді інших розвідок докладно проаналізував, у тому числі з лінгвістичного погляду, численні віршовані і драматичні пам’ятки “прості мови”. Багата на відповідний матеріал спадщина В.М.Перетца – автора “Історико-літературних досліджень і матеріалів” (1910), “Досліджень і матеріалів з історії старовинної української літератури XVI – XVIII ст.” (вип. 1. – 1926; вип. 2. – 1928; вип. 3. – 1929; вип. 4. – 1962) та ін.; учений звертав увагу на аналіз не тільки літературознавчих, а й лінгвістичних особливостей численних джерел, добре знав тексти багаті староукраїнської рукописної і стародрукованої спадщини XV – XVIII ст.

Новий етап у дослідженні проблем староукраїнської літературної мови XVI – XVIII ст. започатковує І.Огієнко – автор праць “Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560 року” (1930), “Історія української літературної мови” (1950, розпочато роботу над нею 1918 р.), “Історія українського друкарства” (1925) та ін., великої кількості статей. І.Огієнко одним із перших ґрунтовно досліджував мову української ораторсько-проповідницької прози другої половини XVII ст. (Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського та ін.). Об’єктом його уваги були проблеми нормування староукраїнської мови та її граматичного опрацювання, історія українського мовознавства, української культури у зв’язку з розвитком мови тощо.

Наступні дослідники аналізували окремі пам’ятки “прості мови” XVI – початку XVIII ст., в основному офіційно-ділові документи і козацькі літописи (Самовидця, Самійла Величка), звертаючи увагу переважно на лексичний склад⁴, меншою мірою – на фонетику і граматику.

Треба зазначити, що після П.Г.Житецького “проста мова” як явище цілісне практично майже не досліджувалась, хоча й робилися спроби саме так поставити це питання і сформулювати його проблематику⁵. Причина полягає, мабуть, не стільки в неувазі або

недостатній наполегливості істориків-лінгвістів, скільки в певній розмитості самого поняття “проста мова”. У лінгвістичній літературі воно звичайно визначається за сферами вживання: офіційно-діловою, літописною та ін.⁶ Проте цей критерій, придатний якоюсь мірою для характеристики староукраїнської мови XIV – XV ст. (“руської”, “руської посполитої”), з середини XVI ст. все більше втрачає свою надійність: практично в кожному стилі і навіть жанрі кінця XVI – XVII ст. можна знайти твори, писані і слов’яноруською, і “простою” мовами.

Більша надійність згаданого критерію для доби XIV – XV ст. обґрунтовується історично. Київська Русь, прийнявши 988 р. християнство, запозичила і церковнослов’янську писемно-літературну мову – мову багатой писемності, відбитой у конфесійних творах (“Остромирове Євангеліє” 1056 – 1057 рр.), ораторських (“Слово о законі і благодаті” Іларіона), житійно-повістевих та ін. Основу її визначала структурно відмінна староболгарська мова. Проте в ділові, юридичні документи (“Руська правда”), почасти художні твори (“Слово о полку Ігоревім”), літописно-мемуарні (Галицько-Волинський літопис) повніше проникали живомовні елементи. Поділ за сферами узгоджувався певною мірою з поділом за стилістичними настановами (В.М. Русанівський визначає в давньоруській писемності стилі високий, середній і низький⁷) і тематикою – церковно-релігійною та світською.

В Україні XIV – першої половини XV ст. писемність церковнослов’янською мовою так само реалізувалася переважно в церковно-релігійних за тематикою пам’ятках “високого” стилю: конфесійних, ораторсько-проповідницьких та ін. Навпаки, офіційно-ділові грамоти, світські за тематикою, пишуться мовою, близькою до народної: остання виступає в них уже не як певна сукупність елементів, а як мовна основа текстів.

Ситуація докорінно змінилася, коли в другій половині XV – XVI ст. на зміну візантійсько-християнській культурній добі з її ідеологією теоцентризму прийшла доба Відродження та ідеологія антропоцентризму. Нова доба не тільки викликала інтенсивний процес гуманізації культури, мистецтва, літератури, але й принципово, у світоглядному плані, сприяла переходові літературної мови на основу живого народного мовлення. З’являються переклади українською мовою творів церковно-релігійного змісту, навіть конфесійних (“Четы” 1489 р., “Пересопницького Євангелія” 1556 –

1561 рр., “Крехівського Апостола” 1560 р.), розвиваються жанри, ближчі до світської тематики: віршованої літератури, полемічної, наукової та ін.

З кінця ХУІ – у ХУІІІ ст. провідним в Україні стає стиль Бароко (від іспанського *barocco* “перлина неправильної форми”) – стиль примирення Відродження з раннім християнством, антропоцентризму з теоцентризмом. Він глибоко позначився на розвитку культури, живопису, музики, архітектури, літератури та ін., набув виразних національних особливостей, став навіть певним чинником формування духовного обличчя людини (так зване козацьке Бароко). Культура Бароко яскраво виявилася в різних стилях і жанрах ХУІІ – ХУІІІ ст., зокрема в поезії, церковних казаннях, козацьких літописах, наукових трактатах. Набула вишуканості художня форма творів, збагатилися виразові можливості мови.

Важливо підкреслити, що тепер до давньоруської культурної спадщини долучився європейський культурний контекст, який виразно виявився у стилістичних особливостях творів, їх тематиці, змісті. Словник збагатився великою кількістю нової лексики, пов’язаної зі школою, освітою, книгодрукуванням, розвитком науки, мистецтва, музики і співу, новими видами виробництва і т.д.; освічені українці сприйняли значну кількість мовних полонізмів, латинізмів, запозичень із ряду живих мов Західної Європи.

Наслідком закріплення в писемних текстах живого мовлення, появи значної кількості нових запозичень тощо стало певне поглиблення структурної різниці між мовами церковнослов’янською і староукраїнською. Якщо з давньоруським періодом дослідники іноді пов’язують поняття два типи мови – церковнослов’янський (руська редакція церковнослов’янської мови) і руський (ближчий до живого народного мовлення), то з ХІУ ст. і далі – поняття дві літературно-писемні мови: слов’яноруська і руська посполита; остання з ХУІ ст. відома як “проста мова”. Слов’яноруська літературно-писемна мова ХІУ–ХУІІІ ст.– це українська редакція церковнослов’янської мови, в основі своєї книжно-традиційна. Структуру руської мови (руської посполитої) ХІУ – початку ХУІ ст., з ХУІ ст. – “простої мови” в цілому визначало живе народне мовлення.

Вихідною стилістичною базою “простої мови” ХУІ – ХУІІІ ст. було, звичайно, староукраїнське ділове мовлення. Проте швидко, у же

з ХУ ст., вона починає розбудовуватися в жанрово-стилістичному плані. З ХVІ ст., зазнавши глибшої демократизації, ця мова майже неподільно панує в діловому стилі (універсалах, актових книгах і документах, збірниках законів тощо), широко використовується в художньому (численних віршах, піснях, драмах, діалогах, легендах), літописно-мемуарній літературі, учительній (“учительних свангеліях”), полемічній, церковних казаннях, наукових творах та ін. Вихід за межі одного стилю означав зміцнення її літературного статусу і суспільного визнання.

З іншого боку, традиційна слов’яноруська мова реалізувалася у стилях церковно-релігійного спрямування: конфесійному, почасти художньому (писаних “високим” стилем одах, драмах), ораторських творах, у житійно-повістевій літературі, науковій тощо.

У процесі стильового розвитку змінився статус відомих іще з давньоруської доби “високого”, “середнього” і “низького” стилів. Цим стилям традиційно підпорядковувався жанровий поділ; інакше кажучи, добір певного жанру (драми, оди, елегії, інтермедії, жартівливого вірша тощо) визначався тим, якою мірою цей жанр відповідав одному з традиційних стилів. До того ж, традиційно-стильова диференціація мала співвідноситися з відповідним використанням мов слов’яноруської, книжноруської (“простої”) та живої народної, що були неоднорідними у структурно-типологічному відношенні. Проте на практиці спостерігалися численні відступи від теоретично правильних пропорцій. У процесі переходу до літературної мови національної доби провідною ставала функціонально-стилістична диференціація, тобто диференціація за такими мовними функціями, як естетична, агітаційна, логічна, інформативна тощо⁸, а традиційно-стильова набувала статусу підпорядкованої.

Кажучи узагальнено, доба ХІV – ХУІІІ ст. позначена розбудовою літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. Фонетична і граматична системи української мови закріпилися у величезній кількості рукописних і друкованих текстів, були певною мірою навіть кодифіковані, зафіксовані у граматиках і словниках: у “Лексиконі словенороському” Памва Беринди, “Граматиці слов’янській” Івана Ужевича, “Синонімі словенороській” ХУІІІ ст.⁹

Названі вище явища свідчили про те, що староукраїнська “проста мова” другої половини ХУІ – ХУІІ ст. яскраво відбивала процес переходу до національної української літературної мови. Так, Іван Франко називав другу половину ХУІ – ХУІІ ст. добою, “в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література” і коли писали “мовою ... зрозумілою по всіх усюдах Руси-України”¹⁰.

Варто підкреслити, що аналогічного розвитку слов’яноруської (слов’яноукраїнської) мови майже до кінця ХУІІ ст. не спостерігаємо: вона оберталася в колі традиційних для себе стилів і жанрів, незначною мірою використовувала засоби живого народного мовлення. Щоправда, фонетична база цієї мови була українська, причому не тільки до кінця ХУІІ ст., а й далі – подекуди аж до початку ХІХ ст.

Отже, логічним наслідком тієї розбудови “простої мови”, яка відбувалася практично до кінця ХУІІ ст., мало б стати у ХУІІІ ст. ще інтенсивніше закріплення в ній живого українського мовлення, нормування фонетики і граматики на загальнонародній основі, наближення стильового розвитку до стану, характерного для національних літературних мов. Проте система прямих заборон і послідовне витіснення зі сфер функціонування, що контролювалися Російською державою, призвели до того, що перспектива розвитку літературної мови на українській народній основі втрачалася, тоді як слов’яноруська мова, всупереч історичній логіці, з початку ХУІІІ ст. інтенсивно розвивається – але тепер уже як слов’яноросійська мова.¹¹

Ця обставина зробила ще більшою відстань між мовою “простою” і слов’яноруською У ХУІІІ ст. староукраїнська літературна мова неминуче мала розвиватися з опорою не на книжно-традиційні зразки, а на норми живого народного мовлення. Стилістичною особливістю її творів стали “малі форми”: це переважно вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії і діалоги, а також лікарські поради, календарі, ділові акти і документи, приватні листи тощо. Базувались вони на традиційних низькому і почасти середньому стилях. З соціально-культурного погляду задовольняли запити і потреби широких верств населення. Їх ідейно-тематичний зміст визначався реальними знаннями, реальним життєвим досвідом. Авторами й укладачами цих творів були переважно представники демократичної частини інтелігенції: студенти, писарі, духівництво, освічені козаки, міщани.

Отже, староукраїнська “проста мова” постала в ХУІ ст. як виразне явище переходу до національної літературної мови. На користь зазначеної тези свідчать такі особливості її розвитку, як широка опора на живе народне мовлення, яскраві вияви процесів демократизації і націоналізації, розгалужені лексичні і граматичні засоби для відтворення понять не тільки побуту, а й тогочасної науки, релігії, мистецтва тощо. Перелічені явища і процеси готували добрий ґрунт для переходу від старої української літературної мови до нової в кінці ХУІІ – на початку ХІХ ст. Саме вони дають можливість сучасним дослідникам твердити, що “нова українська літературна мова виростає із старої і не зрікається кращих її традицій. Хибно думати, ніби Котляревський і Шевченко цілком заперечили і відкинули стару книжну мову і збудували нову на голому місці”¹². Проте через так звані екстралінгвістичні обставини “проста мова” не змогла повною мірою виконати свого історичного призначення.

¹Плющ П.П. До питання про так звану “просту мову” ХУІ – ХУІІІ ст. на Україні // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 92 – 96; ²Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в ХУІІ ст. // Вибр. праці: Філологія / Упоряд., вступ. стаття і прим. Л.Т. Масенко. – К., 1987. – С. 45 – 137; Житецький П.Г. “Енеїда” Котляревського у зв’язку з оглядом української літератури ХУІІІ ст. // Там само. – С. 177 – 203; ³Підсумкове видання: Очерки из истории украинской литературы ХУІІ и ХУІІІ веков: Киевская искусственная литература ХУІІ – ХУІІІ вв., преимущественно драматическая. Проф. Н.И. Петрова. – К., 1911; ⁴Див.: Батюк Л.І. Лексика літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1959. – Т. 1; Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця ХУІ – початку ХУІІ ст. – К., 1961; Ткач Ф.Є. До характеристики словникового складу мови українських ділових документів ХУІІ ст. (універсалів та листів-наказів гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького) // Праці Одеськ. ун-ту. Серія філол. наук. – Т. 152. – Вип. 15; ⁵Див.: Плющ П.П. Назв. праця; ⁶Див.: Курс історії української літературної мови. – К., 1958. – Т. 1. – С. 46 – 138; Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 135 – 260; ⁷Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 12 – 13; ⁸Див.: Сучасна українська літературна мова: Стилїстика. – К., 1973. – С. 561 – 582; ⁹Див.: Русанівський В.М. Історія... – С. 98 – 103; ¹⁰Франко І.Я. Зібрання творів. – У 50-ти т. – К., 1981. – Т. 28. – С. 174; ¹¹Докладніше див.: Русанівський В.М. Історія... – С. 126 – 145; ¹²Шевельов Ю. Традиції і новаторство в лексичній і стилістичній мові І.П. Котляревського. – Чернівці, 1998. – С. 9.